

Powstanie Pięcioksięgu

Już w starożytności pojawiły się głosy przeciw Mojżeszowemu autorstwu Pięcioksięgu; wyrastały one z rozważań natury dogmatycznej i etycznej, a czasem z obserwacji zjawisk literackich. Jednakże naukowa krytyka Pięcioksięgu, traktująca systematycznie o problemach literackich, pojawiła się znacznie później.

1. Studia historyczno-krytyczne klasyczne

1.1. Stara hipoteza źródeł

1.1.1 Zakwestionowanie autorstwa Mojżesza

W r. 1670 **Baruch Spinoza** w traktacie *Tractatus theologico-politicus* (rozdz. 7, § 1-12) zakłada, że Pięcioksiąg stanowi pierwszą część dzieła, na które składały się także księgi Joz – 2 Krl. Analizując Pwt 31,9; Rdz 12,6; Pwt 3,14; Lb 12,3; 31,4 i Pwt 33,1, doszedł do wniosku, że to nie Mojżesz skomponował Pięcioksiąg: „Ex his itaque omnibus luce meridiana clarius apparet, Pentateuchon non a Mose sed ab alio et qui a Mose multis post saeculis vixit, scriptum fuisse” („Z tych wszystkich powodów jest jaśniejsze niż światło dnia, że Pięcioksiąg nie przez Mojżesza, lecz przez kogoś innego żyjącego wiele wieków później został napisany”). Autorem tym miał być **Ezdrasz**, który uważał jednak Mojżesza za autora Pc, nie jako tego, który miałby napisać pięć pierwszych ksiąg, ale jako ich główny bohater.

Opinię wyrażoną przez Barucha podjął i rozwinął francuski oratorianin **Richard Simon** (†1712) w *Histoire critique du Vieux Testament* (1678). Przyjmuje on pochodzenie Tory od Mojżesza, który mając do dyspozycji starsze dokumenty, sam stworzył za swego życia jakieś roczniki i ułożył podstawowy zbiór praw. Forma ostateczna Tory to wynik pracy pisarzy i prawników, zapoczątkowanej po śmierci Mojżesza, którzy ten materiał na nowo mieli na nowo opracowywać, uzupełniać i nowelizować. Ostateczny kształt Torze nadałby Ezdrasz.

1.1.2 Źródło J i E

Krok naprzód w krytyce historyczno-literackiej Pięcioksięgu uczynił ewangelicki pastor z Hildesheim, **Henning Benhard Witter** (†1715). Badając tekst Rdz 1–3, zwrócił uwagę na **występowanie imion Bożych Jahwe i Elohim**, dublety i inne zjawiska stylistyczne, doszedł do przekonania, że **Mojżesz skomponował Pięcioksiąg ze starszych dwóch różnych źródeł**. Podobne ustalenia, choć niezależne od poprzednika, poczynił francuski lekarz **Jean Astruc**, luteranin (†1756). Analizując całą Rdz, wyróżnia w niej **dwa „memoire”** (dokumenty) rozpoznawane przede wszystkim przez używanie różnych imion Bożych: Elohim i Yahweh. Stąd

nazwał jeden dokument elohistycznym, a drugi jahwistycznym. Wyróżnił jeszcze trzecie źródło, które używało imienia Yahweh-Elohim (Rdz 2,4a – 3,24). Obok tych trzech Mojżesz miał do dyspozycji jeszcze dziewięć innych „memoire”, już bardzo fragmentarycznych. Cały ten materiał Mojżesz miał ułożyć w czterech kolumnach, co późniejsi kopiści wymieszali między sobą.

1.1.3 Źródło D

Kolejnym punktem przełomowym w badaniach nad źródłami Pięcioksięgu była praca niemieckiego uczonego z Halle, **Wilhelma M.L. de Wette** (†1849), który w „księdze Prawa” odnalezionej w Świątyni podczas reformy króla Jozjasza w 622 r. (por. 2 Krl 22–23) rozpoznał jakąś **starożytną wersją Deuteronomium, uznając je za jeszcze jedno źródło Pc: deuteronomiczne (D)**. Zasadniczą ideą D była centralizacja kultu, co pozwoliło de Wette na uczynienie z D podstawy do datacji Pc i rozróżnienia między zbiorami prawnymi starszych od D, które nie zakładały centralizacji kultu, i późniejszymi, które ją zakładały.

1.1.4 Źródło P

Istotnym kokiem w rozwoju hipotezy dokumentów było studium **Hermanna Hupfelda** (†1866) nad „źródłami Genesis i sposobem zestawienia ich razem” (*Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung*, 1853). Uważa on, że **źródło elohistyczne nie jest homogeniczne** i wyróżnia trzy źródła Rdz: J, E¹ i E². **Pierwsze źródło elohistyczne** zostanie później nazwane przez **Abrahama Kuenena** (†1891) **źródłem kapłańskim** identyfikowanym literą P (*Priestercodex*). To źródło P, zawierające istotę Prawa, uważał za najstarsze źródło w Pc. Datację tego źródła zmienił **Karl Graf** (†1869). Uznał bowiem, że skoro nie ma w Pwt, księgach historycznych (Joz – 2 Krl) i prorokach przedwygnaniowych śladu znajomości legislacji kapłańskiej występującej w Pc, to źródło P musi być najmłodsze, zaś źródło J najstarsze.

1.2. Hipoteza fragmentów (cykli narracyjnych)

Pod koniec XVIII w. powstaje teoria fragmentów, która zakłada, że Pięcioksiąg **powstał z fragmentów oderwanych od siebie, które redaktor finalny połączyłby w ciągłość narracyjnym**. Pierwszym, który mówił o fragmentach, dłuższych lub krótszych, kontrastujących ze sobą, a nawet sprzecznych, jednak uporządkowanych przez redaktor w obecnym kształcie Pięcioksięgu był **Alexandre Geddes** (†1802), szkocki ksiądz katolicki. Grupuje on różne fragmenty w podwójną serię na bazie użycia imienia Yahweh i Elohim. W Niemczech hipotezę dokumentów podejmuje **Johann Severin Vater** (†1826), który koncentruje się przede wszystkim na pierwszym zbiorze prawa – Deuteronomium. Zbiór ten powstałby w czasach monarchii Dawida i Salomona i zostałby odnaleziony w epoce Jozjasza.

1.3. Hipoteza uzupełnień

Dalszym krokiem w tych badaniach była „hipoteza uzupełnień”, której głównym reprezentantem był **Heinrich Ewald** (†1875). W początkowej fazie swoich studiów nad Pc (*Die Composition der Genesis kritisch untersucht*, 1823) odrzucił on hipotezę rozdzielonych fragmentów na rzecz **pierwotnego pisma napisanego przez jednego autora, a następnie uzupełnianego przez innych redaktorów**. Za ten tekst bazowy uznaje on kompozycję **elohistyczną**. Później Ewald opowiedział się za hipotezą dokumentów. Zwolennikami hipotezy uzupełnień byli m.in. Johann Jakob Stählin (†1875) i Friedrich Bleek (†1859).

1.4. Nowa hipoteza źródeł

Nowa hipoteza źródeł, wypracowana przez luterańskiego teologa i filologa Juliusa Wellhausena (†1918), stanowi moment szczytowy hipotezy źródeł. Jego główna zasługa polega na dokonaniu syntezy i udoskonaleniu prac poprzedników, poczynając od de Wette, pod kątem historii religii Izraela, przez co ukierunkował studia nad Starym Testamentem na niemal całe stulecie.

Przyjmując zasadniczo datację źródeł ustaloną wcześniej przez innych egzegetów (m.in. Kuenena), Wellhausen podjął się zadania rekonstrukcji religii Izraela. Krytyka źródeł, na których opierała się ta rekonstrukcja, została przedstawiona w 1878 r. w dziele pt. *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, a później w *Prologomena zur Geschichte Israels* (1883).

1.4.1 Proces powstania Pięcioksięgu

- Dokument **jahwistyczny** (J) – najstarszy, redagowany sukcesywnie na południu, począwszy od czasów Dawida aż do zajęcia Edomu przez Jorama (848-841 przed Chr.). Końcowa redakcja dokumentu J przypada zatem na IX w. przed Chr. Dokument ten charakteryzuje bardzo żywy styl narracyjny, antropomorficzne przedstawianie Boga, podkreślanie obecności Boga w historii i ludzkim życiu. Jahwista proponuje szerokie ujęcie historii: od stworzenia ludzkości, poprzez patriarchów, po królestwo Dawida i Salomina, w którym urzeczywistniają się obietnice dane patriarchom.

- Dokument **elohistyczny** (E) – powstaje w Królestwie Północnym między 770 a 721 r. (upadek Samarii). Kreśli historię od obietnicy danej Abrahamowi po zajęcie ziemi Kanaan przez Izrael. Duży wpływ proroków, szczególnie w ujęciu bardziej moralnym i duchowym osoby Boga. Nie ma tu antropomorfizmów w przedstawieniu osoby Boga. Głównym tematem jest przymierze. Stąd sporo miejsca dokument poświęca prawu pisanemu i obejmuje już Kodeks przymierza (Wj 21 – 23).

- Dokument **jehowistyczny** – za panowania Ezechiasza w Jerozolimie, pod koniec VIII w., kiedy Samaria była już podbita przez Asyrię, redaktor zwany jehowistą, **połączył dwa dokumenty w jedną syntezę historyczną** (R^{JE}). To tłumaczy, dlaczego historia elohistyczna jest tak fragmentaryczna, a **dominuje opowiadanie jahwisty**.

- Dokument **deuteronomiczny** – Księga Powtórzonego Prawa zawierałaby księgę Prawa znalezioną w Jerozolimie za czasów Jozjasza (622). Dokument, który rodzi się z tej księgi (oznaczany jako D), przeszedł różne redakcje.

- Dokument **kapłański** (P) powstał już po dokumencie deuteronomicznym, gdyż zakłada już centralizację kultu. Zawiera on warstwę podstawową w związku z czterema przymierzami, jakie uwidacznia opowiadanie od stworzenia do Synaju (Adam, Noe, Abraham, Mojżesz). Kodeks kapłański zawiera również dodatkowe prawa, jak to dotyczące ofiar (Kpł 1 – 7) oraz prawo dotyczące czystości (Kpł 11–15; 17–18), które pochodziłyby z czasów powygnaniowych (Ezdrasza).

- **Ok. 400 r.** ostatni redaktor dokonał syntezy dwóch dokumentów D i P, odzyskując także tradycje związane z R^{JE}, nadając obecny kształt Pc.

1.4.2 Uwarunkowania historyczne teorii Wellhausena

Wellhausen wykorzystał prace wcześniejszych badaczy, którzy zidentyfikowali cztery źródła Pięcioksięgu. Połączenie ich w dynamiczną całość prowadzącą do finalnego kształtu Pięcioksięgu jest owocem pracy Wellhausena, który swoją teorię oparł na kilku założeniach natury filozoficzno-historycznej.

- **Filozofia Hegla**

W swoich badaniach Wellhausen pozostawał pod wpływem filozofii Hegla (historia jako ewolucja, rozwój dialektyczny: teza – antyteza – synteza). W ujęciu Wellhausena ten schemat trzyczęściowy wygląda następująco: religia naturalna, profetyzm, judaizm. Jednak końcowy wynik jest zupełnie różny niż u Hegla. Cały bowiem rozwój kończy się skostnieniem, a nie rozwinięciem absolutnego ducha.

- **Idee romantyzmu**

Wellhausen pozostaje pod wpływem romantyzmu, który odwołuje się do starożytności jako idealnego okresu w historii ludzkiej kultury. Stąd w historii Izraela Wellhausen postrzega jako idealny okres początki monarchii.

- **Polityka Prus**

Wellhausen jest pełen uznania dla monarchii pruskiej za zjednoczenie Niemiec. Stąd też rodzi się jego podziw dla Dawida i początków zjednoczonej monarchii Izraela.

Powyższe przesłanki skłoniły Wellhausena do zaproponowania własnej interpretacji historii religii Izraela. Wyróżnia on **trzy okresy w religii Izraela**, a tym samym **trzy momenty w aktywności literackiej**:

- **monarchia** – rytm kultu i liturgii związany z naturą, ofiary składane przez rodziny w sanktuariach lokalnych – złoty okres: Jahwista i Elohista;
- **reforma deuteronomiczna** – kalendarz liturgiczny oddala się od życia i od natury; święta zostają związane z historią, są wynikiem kalkulacji matematycznych; reguły zajmują miejsce spontaniczności;
- **kapłaństwo powygnaniowe** – legalizm i rytualizm; religia staje się abstrakcyjna wg pojęć kapłańskich; akcent położony na grzech; celem liturgii – ekspiacja (Kpł 16).

Zatem na przestrzeni wieków dochodzi o degeneracji religii. Trzeba czekać Nowego Testamentu, by pokonać „prawo niewolnictwa”, zastając je „ewangelią wolności”.

1.5. Krytyka formy i tradycji

1.5.1 Gunkel – gatunki literackie Pięcioksięgu

Nowy etap w badaniu procesu powstania Pc zapoczątkował **Hermann Gunkel** (†1932). Był on bardziej zainteresowany kwestią **gatunków literackich** niż problemem źródeł. Gunkel uważał, że za dokumentem J nie stoi jeden autor, lecz „szkoła narratorów” (*Erzäherschule*). Wpływ archeologii mezopotamskiej skłonił go do **uprzywilejowania okresu przedmonarchicznego** i dowartościowania **tradycji ustnych**. Był on jednym z twórców metody *Formgeschichte*, wg której gatunek literacki odzwierciedla sytuację, w której doszło do komunikacji, jak również kontekst społeczny, w którym tekst powstał (*Sitz im Leben*).

Zdaniem Gunkela Rdz jest zbiorem niezależnych opowiadań, które zostały rozbudowane w cykle opowiadań (*Sagenkränze*) i w końcu wykorzystane jako źródła Pc. Źródła nie są zatem kompozycjami literackimi, a zainteresowanie egzegetów winno skupić się na poszczególnych opowiadaniach uformowanych przez tradycję ustną. W rezultacie Gunkel dzielił źródło J na wiele mniejszych narracji (J¹, J², J³...).

1.5.2 Von Rad – podejście kultowe do Pięcioksięgu

Największy wkład w rewizję hipotezy źródeł w XX wieku wniósł **Gerhard von Rad** (†1971). Wellhausen przez „pisarzy” rozumiał autorów poszczególnych źródeł, natomiast Gunkel uznawał ich za „kolekcjonerów” **starożytnych opowiadań ustnych** (bardziej miał za redaktorów niż autorów). Tymczasem von Rad nie myśli o żadnej „szkole” pracującej dziesiątki lat, a nawet wieki, lecz o **pojedynczej „osobie”**, która odcisnęła w narracji piętno własnej osobowości. Za taką osobę uznaje **Jahwistę, który byłby odpowiedzialny za narracyjny kształt Pc**, będący zapisem historii

zbawienia. Dzieło narracyjne Jahwisty opierałoby się na „**małym credzie historycznym**” Izraela (**Pwt 26,5-9**), które stanowiłoby rdzeń starożytnych tradycji. Wychodząc od tego summarium, Jahwista rozwinąłby pierwotną narrację Hexateuchu, **dołączając do niej trzy sekcje narracyjne** w niej nieobecne: (a) *Urgeschichte* (Rdz 1–11) na zasadzie prologu do całej historii; (b) rozwinięcie trzech cykli patriarchów, by rozwinąć pamięć o jednym „ojcu” wspomnianym w Pwt 26,5; (c) tradycja o Synaju.

Jedynym momentem historycznym, w którym mogła rozkwitnąć taka osobowość, było „**oświecenie**” **salomonowe** (lata 950-930 przez Chr.). W monarchii dawidowo-salomonowej **Jahwista** widziałby realizację obietnic uczynionych patriarchom. Jahwista nie byłby zatem tylko pierwszym „architektem” Pc, ale również **pierwszym „historykiem” i „teologiem”**, który kreśli spójny obraz początków Izraela od *Urgeschichte* do monarchii Dawida i Salomona.

1.5.3 Noth – historia tradycji

Martin Noth (†1968) skupił swoją uwagę na tradycjach poprzedzających J. Mimo że nie przywiązywał zbyt wiele wagi do „małego creda historycznego”, to dzielił z von Radem przekonanie, że **starożytne tradycje, zanim zostały przejęte przez Jahwistę, istniały w formie ustnej w Izraelu przedmonarchicznym**. Chodziło dokładnie o **pięć tematów**, które istniały w przed J: **wyjście z Egiptu, pobyt na pustyni, wejście do ziemi Obiecanej, obietnice dane patriarchom i objawienie na Synaju**. Tradycje te były przekazywane w ramach kultu sprawowanego w sanktuariach, a uformowały się niemal całkowicie w tradycji ustnej. Dochodziły do tego tradycje drugorzędne (np. plagi, pascha). Te tradycje ustne zostały spisane przez autorów źródeł Pc. Podobieństwa i różnice między J i E skłoniły Notha opowiedzenia się za istnieniem tylko jednego „dokumentu bazowego” (J) dla tych dwóch tradycji. Źródło P jest w istocie narracyjne, nie zawiera zbyt wiele praw. Raczej stanowi szkielet redakcji finalnej Pc.

2. Nowe studia historyczno-krytyczne

2. 1. Nowy model hipotezy fragmentów: cykle opowiadań (R. Rendtorff i E. Blum)

Rolf Rendtorff już w 1983 r. (*Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*) żegna się z hipotezą źródeł, **odrzucając ideę dokumentu jahwistycznego jako struktury bazowej Pc**. Źródło jest bardzo fragmentaryczne, zostało zbudowane poprzez przejęcie materiału narracyjnego z innych źródeł. W przypadku źródła J trudno nawet wskazać kryteria, które pozwoliłyby przypisać dany tekst do J. Nie sposób też mówić o jakiejś teologii J. Rendtorff porzuca hipotezę źródeł na rzecz modelu „**większych jednostek narracyjnych**”, jak to czynił wcześniej Noth. W przeciwieństwie do Notha **nie** uznaje tych cykli za „tematy” przyniesione **przez tradycję ustną**,

lecz widzi w nich **autonomiczne dzieła, przekazywane pierwotnie niezależnie od siebie, a później połączone w większą całość narracyjną przez redaktorów podobnych do deuteronomisty**. Te „większe jednostki narracyjne” to: historia początków (Rdz 1–11); patriarchowie (Rdz 12–50); wyjście z Egiptu (Wj 1–14); teofania synajska (Wj 19–24; 32–34); pobyt na pustyni (Wj 16–18 i Lb 11,1–20,1), podbój Zajordanii (Lb 20,14–36,13).

Dla uzasadnienia swojej tezy Rendtorff bada przykładowo historie patriarchów (Rdz 12–50). dzieli je na cztery grupy, zaczynając od końca: Józef, Jakub, Izaak i Abraham. Wewnątrz tych historii zostają wyróżnione mniejsze cykle i grupy niezależnych tekstów. Dla powiązania tych niejednorodnych fragmentów sięga się po obietnice czynione patriarchom, szczególnie ziemi obiecanej. Rendtorff podkreśla zasadniczą różnicę między tradycjami patriarchów a tradycją Wyjścia. W Wj 3,8-9 mówi się o ziemi nieznannej, a nie o ziemi obiecanej patriarchom. Połączenie tych „dużych jednostek” jest owocem późniejszej pracy redakcyjnej. Wszystkie teksty łączące większe jednostki narracyjne noszą na sobie piętno języka deuteronomicznego. Szczególnie „przysięga” Jahwe wzmacniająca obietnicę ziemi jest znamieną dla Deuteronomium (Pwt 1,8.35; 6,10.18.23; 7,13 etc). A więc redaktorzy odpowiedzialni za tę teologiczną pracę są bardzo bliscy Deuteronomium. Ich ślady mogą być rozpoznane i w innych częściach Pięcioksięgu. Rendtorff uważa, że możemy przyjąć za pewnik, iż kolekcja tradycji Pentateuchu (być może pierwsza) wyszła z tej teologicznej szkoły.

Myśl Rendtorffa poprowadził dalej jego uczeń i następca na katedrze w Heidelbergu **Erhard Blum**, który w 1984 r. wydał monografię poświęconą tradycjom patriarchalnym Rdz 12–50, zaś w monografii z 1990 r. rozszerzył analizę na teksty narracyjne Wj – Lb. W ten sposób zmniejszył liczbę „większych jednostek” zakładanych przez Rendtorffa. Inaczej jednak niż swój mistrz, Blum **nie mówi o „większych jednostkach”, lecz o dwóch późniejszych „kompozycjach”,** które zebrały i przepracowały starsze tradycje: jedna to „**kompozycja deuteronomiczna**” (KD), późniejsza wobec Deuteronomium, datowana ok. 530 r. przed Chr. (pierwsze pokolenie repatriantów), druga to „**kompozycja kapłańska**” (KP), powygnaniowa. Według Bluma aktualny Pięcioksiąg jest owocem kompromisu między tendencjami obecnym w epoce perskiej, wyrażonym przez KD i KP.

Te dwie kompozycje istniały jedna obok drugiej. **Kompozycja deuteronomiczna** jest dziełem grupy laików wywodzących się z arystokracji ziemskiej Judei. Ich dziełem jest przedkapłańska kompozycja Pięcioksięgu od Wyjścia do Liczb, która zakłada deuteronomistyczne dzieło historyczne (Joz – Krl). Tradenci KD pracowali na wcześniejszych przekazach, wcześniej istniejących tekstach, dlatego też ich dzieło ma charakter redakcyjny. Żaden z tekstów wykorzystanych przez nich w KD nie istniał wcześniej samodzielnie jako jakaś „większa jednostka” (contra Rendtorff).

Za powstaniem drugiego dzieła – **kompozycji kapłańskiej** – stoją rodziny kapłańskie Drugiej Świątyni jerozolimskiej, które tym tekstem bronią swojej teologii i swoich też przywilejów (nie tylko w kulcie). Równocześnie podejmują próbę skorygowania pewnych elementów teologii deuteronomistycznej.

Pentateuch jest zatem dla Bluma **powygnańczym kompromisem między dwiema szkołami myśli, uczynionym pod impulsem perskiego rozporządzenia co do „żydowskiego prawa”**. Kiedy w ramach imperium perskiego zdecydowano się nadać pewną **autonomię prowincji Judei, potrzebny był jakiś dokument prawny** dla zdefiniowania nowej rzeczywistości. Z tego powodu dwie dotychczas niezależne kompozycje zostały połączone w jednym dziele i tak powstał aktualny Pięcioksiąg, który też otrzymał rangę dokumentu urzędowego z „królewskiego upoważnienia perskiego”. Innymi słowy **Pięcioksiąg w oczach władz perskich był urzędowym prawem imperium w stosunku do Izraelitów, szczególnie w prowincji Judei**.

Zdaniem Bluma porządek powstania Pięcioksięgu jest następujący: wczesne tradycje pisane, Deuteronomium, historia deuteronomistyczna, KD, KP.

2.2. Nowy model hipotezy uzupełnień: późny Jahwista (H.H. Schmidt, M. Rose, J. Van Seters)

W przeciwieństwie do egzegetów, którzy dokonują nadmiernej „fragmentaryzacji” tekstu Pc, pojawiła się grupa uczonych uwzględniających fabułę narracyjną obecną w Pc. To miałyby być owocem ciągłego procesu reinterpretacji, przede wszystkim podjętego przez Jahwistę, który działałby w okresie powygnańcowym. U początków tego kierunku myślenia stoi **Frederik V. Winnett**, kanadyjski uczyony, według którego Księga Rodzaju przed włączeniem materiału P była dziełem „późnego Jahwisty” z okresy powygnańcowego. Bazował on na starszym źródle J, być może spisany, pochodzącym z czasów królestwa Dawida. Podobną tezę o późnym Jahwiście, późniejszym od historii deuteronomistycznej i działającym w epoce powygnańcowej wysuwali niemieccy egzegeci: **Hans Heinrich Schmidt** (*Der sogenannte Jahwist*, 1976) i jego uczeń, **Martin Rose** (*Deuteronomist und Jahwist*, 1981). Jednakże teza ta wybrzmiała najpełniej w pracach Johna Van Setersa.

John Van Seters uważa Jahwistę za historyka okresu perskiego, porównywalnego z Herodotem (484-423 przed Chr.) i Tukidydesem (460-404 przed Chr.). Dzieło Jahwisty nie jest poprzedzone żadnymi tradycjami ustnymi. Intencją Jahwisty nie jest też wierne przedstawienie zdarzeń z historii. Jahwista tworzy swoją „prehistorię” Izraela jako preambułę do historii dtr. **Źródło J, które było uznawane za najstarsze, sytuowane w czasach oświecenia salomonowego, byłoby dziełem powygnańcowym**. Jahwista jest jednak **wcześniejszy od autora kapłańskiego**, którego dzieło nie było utworem niezależnym, lecz stanowiło serię dodatków i uzupełnień poczynionych w tekście Jahwisty.

Materiał kapłański Pięcioksięgu Van Seters opracowuje pod tytułem „Pisarz kapłański”. Z tego jednak bynajmniej nie wynika, że uważa on tradycyjne źródło P za niezależne pismo, dokument czy tradycję. Od strony literackiej określa ten materiał jako serię „wymyślnych etiologii”, które „mają objaśnić i wylegitymować zwyczaje i instytucje przeszłości i uzasadnić dla teraźniejszości, jak mają one być utrzymywane”. O ile we wcześniejszych warstwach były od czasu do czasu etiologie, o tyle opowiadanie P jest w rzeczywistości całe etiologią, która ma wyjaśnić i wylegitymować kapłańską myśl i praktykę. Van Seters postrzega **P jako warstwę kompozycyjną, która rozszerza i uzupełnia J**, ale to oznacza, że dzieło P zostało dodane do D oraz do dtr historii.

Przez **dzieło jahwistyczne** van Seters rozumie przedkapłański korpus Pięcioksięgu jako całość (źródło E zostało zasadniczo zakwestionowane). Jahwista jest także redaktorem różnych materiałów z tradycji pisanej.

Dzieło jahwistyczne jest zasadniczo historycznym opowiadaniem od stworzenia do końca wędrówki przez pustynię. Model dla historii J stanowi klasyczny świat starożytnych Greków, gdzie tworzono dzieła w rodzaju *archeologia* (łac. *antiquitates*). Na podobieństwo tamtych historii Jahwista mówi o pojawieniu się na ziemi istot ludzkich, które są przodkami różnych ludów i narodów późniejszych czasów. Ci przodkowie, jak Jakub/Izrael, są eponimami, którzy dają nazwę późniejszym narodom od nich się wywodzącym. Takie historie nieraz opracowane są w formie genealogii eponimicznych przodków i herosów, które biegną od najdawniejszych czasów do czasów historycznych. W te ramy wkładane są historie, anegdoty i inne materiały, jak wynalazki kultury, fundacje miast, narodziny miejsc świętych itp. Relacje przodków zarysowują relacje wzajemne późniejszych ludów (Jakub i Ezaw – Izrael i Edom). Wędrówki przodków i herosów są jednym ze sposobów wyjaśnienia narodzin narodów (Eneasz jako założyciel Rzymu, Abraham jako ojciec Hebrajczyków). Takie wędrówki są innym ważnym środkiem struktury, obok genealogii, dla całego dzieła literackiego.

Zdaniem van Setersa **Księga Rodzaju przedstawia pewnego rodzaju *antiquitates* ludu hebrajskiego i jego sąsiadów**, formę zapożyczoną od uczonych kręgów regionu wschodniośroziemnomorskiego (Fenicjanie/Kananejczycy). To zostało połączone z mezopotamskimi tradycjami dotyczącymi pierwotnej historii, jak historia potopu. Ta różnorodność form i źródeł, zarówno dla ramy genealogii, jak i wędrówek, przyczyniła się też do wymieszania tradycyjnych opowiadań wewnątrz dzieła.

Jahwista czerpie z babilońskiej mitologii, ale modyfikuje, kiedy trzeba ją uzgodnić z monoteistyczną tradycją hebrajską. Babilońskie materiały przemawiają za wygnaniem babilońskim jako tłem aktywności pisarskiej Jahwisty. To samo dotyczy historii wieży Babel, która zawiera elementy polemiczne wobec państwowego panowania Babilonu, wskazując w ten sposób na okres neobabiloński. Na wygnaćczy okres wskazuje także temat grzechu i kary. Nacisk jest

wciąż kładziony na przekleństwo ludzkości, na wypędzenie z kraju, wędrówkę i rozproszenie. Idea ukarania kataklizmem i zbawiania reszty dochodzi do głosu szczególnie od czasu niewoli (por. Ez 14,12-20; Iz 54,9). Temat Jahwe jako stwórcy i Boga wszystkich narodów najlepiej pasuje z Deuteroizajasza. **Jahwista zatem właściwie pojęty przepracował i uzupełnił istniejące źródła (wcześniejsze etapy) gdzieś w czasach wygnania babilońskiego (VI w. przed Chr.).**

2.3 Münsteraner Pentateuch-Modell: kombinacja hipotezy źródeł, hipotezy fragmentów (cykli opowiadań) i hipotezy uzupełnień (E. Zenger)

Według Ericha Zengera (†2010), od 900 r. przed Chr. istniały już niezależne cykle opowiadań. Trzy główne źródła – rozumiane tak jak w hipotezie dokumentów – zostały dołączone w późniejszym czasie, jednak dopiero po tym, jak został zakończony proces redakcji każdego z tych źródeł.

• Niezależne cykle opowiadań przed 700 r. przed Ch.

Na początku procesu redakcyjnego istniały jedynie niezależne „**cykle narracyjne**”, w których przekazywano **historie rodzinne (plemienne)**. Do nich należy zaliczyć rozwijające się **na południu Palestyny opowiadania o Abrahamie oraz na północy o Jakubie, jak również przekazywaną na północy historię Mojżesza i wyjścia z Egiptu**. Te niezależne opowiadania przez długi czas były przekazywane ustnie, każde z nich było **związane z jakimś lokalnym sanktuarium** (Mamre, Betel itd.), stanowiąc podstawę tożsamości (historii) danego plemienia czy rodziny. Ich spisywanie było możliwe dopiero z pojawieniem się w Izraelu monarchii na przełomie XI/X w. przed Ch. Pierwsze **próby łączenia** ich w większe narracje mogły mieć **miejsce po upadku Królestwa Północnego**, które zostało podbite przez Asyrię w 722 r. przed Chr. Wtedy to powstałyby **dwa zbiory opowiadań: pierwszy o patriarchach**, stanowiący później fundament narracji w Rdz 12–50; **drugi o zajęciu ziemi**, łączący stare historie o wyjściu z Egiptu z opowiadaniem o zdobyciu Kanaanu przez Jozuego.

• Historia jerozolimska ok. 690-640 przed Chr.

Pierwsze większe dzieło ukazujące globalną wizję historii Izraela powstałoby po 700 r. przed Chr. w Jerozolimie. Z tego też powodu nazywane jest „**historią jerozolimską**”. Łączyłoby one **różne cykle opowiadań i pojedynczych historii w jedną całość, poczynszy od stworzenia człowieka, poprzez opowiadania o patriarchach, historię wyzwolenia z Egiptu i wędrówki przez pustynię, aż do zajęcia Kanaanu** (byłyby to teksty zawierające się obecnie w zbiorze Rdz 2 – Joz 24, za wyjątkiem Kpł i Pwt). Byłoby to **dzieło korespondujące z Wellhausenowym źródłem J**. Jedność teologiczna tej historii byłaby gwarantowana przez teksty spinające różne

narracje (taką funkcję pełniłyby m.in. Rdz 15; Wj 34; Joz 24). Istotnym elementem tego dzieła, **przepracowującym wcześniejszą tradycję o zawarciu przymierza na Synaju**, byłyby opowiadania zawarte w **Wj 19–24; 32; 34**, które stanowiły podstawę do budowania nowej relacji Izraela z Jahwe w dobie dominacji asyryjskiej w VII w. na Bliskim Wschodzie.

• **Deuteronomium – koniec VII w. przed Ch.**

Prawdopodobnie redakcja „historii jerozolimskiej” miałyby miejsce podczas **panowania króla Jozjasza w Judzie (641-609 przed Ch.)**, kiedy to potęga Asyrii chyliła się ku upadkowi (jej kres stanowi zburzenie Niniwy, stolicy Asyrii, przez Babilończyków w 612 r.). Jozjasz próbuje wykorzystać ten moment dziejowy dla reformy politycznej, ekonomicznej i religijnej królestwa. Swoje działania reformatorskie oparł o Księgę Prawa, która miała być znaleziona podczas remontu świątyni jerozolimskiej w 622 r. **Ta księga, stanowiąca rdzeń Księgi Powtórzonego Prawa**, została uznana w hipotezie czterech dokumentów za **źródło deuteronomiczne**.

• **Deuteronomistyczna historia z czasów wygnania – VI w. przed Ch.**

Odradzające się imperium neobabilońskie kładzie kres nadziei na odrodzenie się Królestwa Południowego (Judy), którego koniec wyznacza zdobycie Jerozolimy przez wojska babilońskie w 586 r., co daje początek wygnaniu babilońskiemu (586-539). Na wygnaniu następuje istotny krok naprzód w redakcji Pięcioksięgu. **Kryzys wiary** wywołany upadkiem królestwa i niewolą każe Izraelitom na nowo przemyśleć własną historię. Tak istniejąca wcześniej „**historia jerozolimska**” **zostaje połączona ze źródłem deuteronomicznym i powstaje tzw. „historia z czasów wygnania”** (to jest również czas rewizji historii w kluczu deuteronomistycznym, który stanowi drugą część wspomnianego dzieła wygnaniowego).

• **Dokument kapłański – po 520 r. przed Ch.**

Po powrocie z niewoli babilońskiej Żydzi podejmują prace nad odbudową Judy, w pierwszym rzędzie świątyni jerozolimskiej. Następują istotne zmiany w strukturze wspólnoty Izraela: ustrój monarchiczny zostaje zastąpiony przez **ustrój hierokratyczny**, w którym decydującą rolę odgrywają kapłani związani ze świątynią w Jerozolimie. To kręgi kapłańskie stoją za zupełnie **nowym ujęciem historii Izraela**, która zaczyna się od stworzenia świata (Rdz 1), zaś kulminuje w ustanowieniu kultu (przybytku) na Synaju w czasie wędrówki przez pustynię. „**Opowiadanie kapłańskie**” powstało po 520 r., jednakże w kolejnych latach podlegało dalszemu rozwojowi.

- **Połączenie dzieła deuteronomistycznego i kapłańskiego – połowa V w. przed Ch.**

W tej sytuacji **po wygnaniu** funkcjonowały w Izraelu **dwie konkurencyjne dzieła: deuteronomistyczna „historia z czasów wygnania” oraz wczesnopowygnaniowa „historia kapłańska”**. Połączenie ich w **jedną całość** musiało nastąpić **w czasach Nehemiasza**, rządzącego z ramienia Persów jako namiestnik w Judzie w połowie V w. przed Ch. On to uczynił, przy wsparciu kapłana Ezdrasza, z tak powstałej Tory fundament życia wspólnoty powygnaniowej.

- **Kanonizacja Tory – ok. 400 r. przed Ch.**

Promulgowanie Tory, a zatem ustalenie jej formy kanonicznej, nie podlegającej już dalej większym zmianom, musiało się dokonać ok. 400 r. Od tego momentu Pięcioksiąg funkcjonuje we wspólnocie żydowskiej mniej więcej w takim kształcie, jaki jest nam znany dzisiaj.

3. Ocena aktualnego stanu badań nad powstaniem Pięcioksięgu

Nakreślona powyżej, z konieczności w sposób wycinkowy, panorama studiów nad procesem powstania Pięcioksięgu, uzmysławia, iż **egzegeci nie znaleźli jak dotąd rozwiązania, które w sposób zadowalający odpowiadało na wszystkie problemy** dotyczące tej kwestii. To dowodzi nie tylko złożoności tego problemu, ale również ograniczeń samych metod i kruchości wysuwanych hipotez. Żadna z metod nie jest w stanie wydobyć całego bogactwa tekstu biblijnego. Żadna z hipotez nie jest w stanie, jak dotąd, dostarczyć wyjaśnienia tłumaczącego różnorodność materiału zawartego w Pięcioksięgu. Mimo swoistego zagubienia współczesnej egzegezy Pięcioksięgu można sformułować kilka spostrzeżeń, która znajdują pewien konsensus wśród biblistów.

3.1 Synchronia przed diachronią

Jest zgoda co do tego, iż **badania muszą wychodzić od finalnego tekstu Pięcioksięgu**. We współczesnej egzegezie punkt zainteresowania przesunął się z oryginalnych czy starszych warstw (źródeł, fragmentów) tekstu w kierunku tekstu w jego kształcie finalnym. **Studium synchroniczne musi poprzedzać badanie diachroniczne**. Nie znaczy to, że należy odrzucić podejście diachroniczne – musi ono dopełniać synchronię.

3.2 Teksty kapłańskie i nie-kapłańskie

Studia historyczno-krytyczne ostatniego czasu, kładąc nacisk na tekst finalny Pięcioksięgu, dokonały pewnej rewizji ostatnich redakcji Pięcioksięgu, szczególnie kapłańskiej i deuteronomistycznej.

Większość egzegetów **potwierdza istnienie dzieła kapłańskiego (P) wewnątrz Pięcioksięgu**. Trwa jednak dyskusja nad jego naturą, granicami i teologią: czy jest to źródło niezależne czy też

redakcja (kompozycja), w którą włączono materiał nie-kapłański? Jaka jest relacja między sekcjami narracyjnymi i prawniczymi w dziele kapłańskim? Gdzie kończy się to dzieło? Co jest istota teologii P? Nie ma dzisiaj jednomyślności nawet co do datacji P i jego relacji do Kodeksu Świętości (Kpł 17–26).

W przypadku **tekstów deuteronomicznych/deuteronomistycznych** w Pięcioksięgu potrzeba bez wątpienia zdefiniowania, co przez nie się rozumie, by uniknąć generalizowania czy rodzaju pandeuteronomizmu. Dzisiaj, kiedy zasadniczo **nie mówi się o źródle elohistycznym**, jak również zauważa się **bliskość dzieła jahwistycznego z tekstami deuteronomistycznymi**, jest lepiej mówić o **dwóch kategoriach tekstów w Pięcioksięgu: kapłańskich i nie-kapłańskich**.

3.3 Datacja

Co do datacji, dominuje obecnie przekonanie, że **pierwsze dzieła literackie (pisane) nie są wcześniejsze niż VIII w. przed Chr., zaś redakcja Pięcioksięgu pochodzi z okresu powygnaniowego**. Przed wygnaniem istniały mniej lub bardziej rozbudowane wersje narracji o patriarchach (szczególnie o Jakubie), podobnie o Wyjściu, również pierwotne wydanie Kodeksu Przymierza i Deuteronomium. Połączenie tych materiałów w nieprzerwany ciąg narracyjny, uwzględniający następstwo epok (od patriarchów, poprzez Wyjście i wędrówkę przez pustynię, po wejście do Ziemi Obiecanej), nie mogło nastąpić wcześniej niż w VI i V w. przed Chr.

3.4 Teologia

Skupienie się na metodach historyczno-krytycznych i literackich rodzi ryzyko traktowania Pięcioksięgu jako dzieła historycznego czy tylko literackiego, pomijając obecny w nim element religijny. Pięcioksiąg jest rezultatem nie tylko jakiejś kompozycji literackiej rozciągniętej w historii, lecz jest również wynikiem procesu duchowego i kanonicznego. Potrzeba zatem w lekturze Pięcioksięgu **uwzględnić orędzie teologiczne (także etyczne)**. Naturalnie lektura teologiczna musi bazować na krytyce literackiej i historycznej.

3.5 Kodeksy prawnicze jako punkt odniesienia dla dyskusji o powstaniu Pięcioksięgu

Zauważa się ponadto, że współczesne studia historyczno-krytyczne, jak i literackie, poświęcają większą uwagę sekcjom narracyjnym Pięcioksięgu niż prawniczym. Jednakże **punkt wyjścia i klucz do zrozumienia kompozycji Pięcioksięgu w jego całości leży prawdopodobnie w tekstach prawniczych, a nie w narracyjnych**.

